De sociale drie-eenheid:

sociale wetenschappen,
sociale psychologie,
sociale rechtvaardigheid

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Sociale Psychologie
met inbegrip van de Sociale Psychologie van de Organisatie
aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht

op donderdag 19 september 2002

door

Kees van den Bos

Universiteit Utrecht

© 2002 Kees van den Bos

Met dank aan Asteria Straathof en Martin Euwema voor hun commentaar op eerdere versies.

Correspondentieadres: Kees van den Bos, Capaciteitsgroep Sociale en Organisatiepsychologie, Heidelberglaan 1, 3584 CS Utrecht. E-mail: k.vandenbos@fss.uu.nl.

Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren,

Van oudsher is een professor iemand die openlijk heeft verklaard in een bepaald vak les te zullen geven. Het is dan ook een goede gewoonte dat bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt de desbetreffende persoon in een openbare intreerede zijn of haar visie geeft op het te onderwijzen vak. In de lezing van vandaag geef ik mijn visie op de sociale psychologie met inbegrip van de sociale psychologie van de organisatie, want dat is de omschrijving van de leerstoel die ik met deze oratie aanvaard. Graag wil ik deze visie ontvouwen in een rede over drie hoofdonderwerpen: sociale wetenschappen, sociale psychologie, en sociale rechtvaardigheid. Een belangrijke stelling die ik hier zal opwerpen is dat deze drie sociale thema's sterk met elkaar vervlochten zijn, sterker dan men zich gewoonlijk realiseert. Deze vervlechting is voor mij aanleiding om te spreken over de sociale drie-eenheid. Ik zal mij concentreren op de relatie tussen achtereenvolgens (1) sociale wetenschappen en sociale rechtvaardigheid, (2) sociale wetenschappen en sociale psychologie, en (3) sociale psychologie en sociale rechtvaardigheid.

Sociale wetenschappen en sociale rechtvaardigheid

Allereerst zou ik graag de relatie tussen de sociale wetenschappen en sociale rechtvaardigheid met u willen doornemen. Hiervoor gaan we, met uw welnemen, terug in de tijd:

Zoals bekend was in den beginne de aarde woest en ledig. Enige tijd later was de wereld wat minder ledig, maar niet veel minder woest. Na afloop van de middeleeuwen, bijvoorbeeld, werd West-Europa verscheurd door een tweespalt tussen het noorden en het zuiden. Hieraan lagen onder meer religieuze verschillen ten grondslag: Het officiële gezag in het zuiden wilde het roomskatholicisme als enige godsdienst handhaven terwijl velen uit de middenklasse en adel van het noorden godsdienstvrijheid nastreefden. Onder leiding van de broers Jan van Nassau en Willem van Oranje kwamen de Nederlandse gewesten in opstand tegen het Spaanse centralistische gezag. In 1579 sloten de Nederlandse gewesten zich officieel aaneen in de zogenaamde Unie van Utrecht. Dit gebeurde in de zaal waarin wij ons thans bevinden. Als u nu achter mij kijkt ziet u het mooie wandkleed dat aan deze historische gebeurtenis herinnert. En als u na afloop van deze bijeenkomst het academiegebouw verlaat ziet u een standbeeld van Jan van Nassau, ter nagedachtenis aan deze initiatiefnemer van de Unie van Utrecht. (Overigens is het zo dat ons huidige koningshuis in directe lijn afstamt van deze Jan van Nassau en niet van Willem van Oranje, zoals vaak ten onrechte wordt gesteld, maar dit terzijde.) De Unie van Utrecht is belangrijk omdat daarin het streven naar godsdienstvrijheid werd vastgelegd en omdat zij de grondslag vormt voor de huidige Nederlandse staat.

Ik memoreer hier de Unie van Utrecht niet alleen omdat zij ons herinnert aan de historische wortels van de ruimte en de stad waarin wij ons thans bevinden, maar ook omdat zij illustratief is voor een algemener proces dat ik nu graag wil aanstippen: In de middeleeuwen was van gelijkheid tussen de verschillende leden van de maatschappij geen sprake. Macht, aanzien, welvaart, rechten en plichten waren zeer ongelijk verdeeld over de verschillende standen. Deze ongelijkheid vormde voor de

meeste mensen geen probleem. Het stond immers vast dat ze door God gewild was: zij behoorde tot de scheppingsorde. Maar toen de vanzelfsprekendheid van dit geloof teloor ging werd ook een nieuwe verklaring van de maatschappelijke ongelijkheid noodzakelijk, te meer omdat vrijheid en gelijkheid tot algemene idealen werden verheven (Layendecker, 1981).

Een gevolg van dit algemene proces was dat staatslieden, zoals Jan van Nassau, de status quo, en bepaalde vormen van onrechtvaardigheid daarin (met name godsdienstonvrijheid en aantasting van opgebouwde privileges), niet meer pikten en zich aaneensloten in hun verzet hiertegen. Belangrijker voor wat ons in deze rede bezig houdt is dat meer reflectief ingestelde personen na gingen denken over de wijze waarop de maatschappij geordend was, of, en zo ja waarom, bepaalde veranderingen gewenst waren, en welke vormen van ongelijkheid in de samenleving bestonden en wat hier eventueel aan gedaan kon of moest worden. Layendecker (1981) heeft hier treffend over opgemerkt dat de kernthema's die aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van de sociale wetenschappen zijn: orde, verandering, en ongelijkheid. Orde: waarom is de samenleving geordend zoals zij is? Verandering: onder invloed van welke krachten verandert een samenleving? Ongelijkheid: welke vormen van ongelijkheid bestaan er in de maatschappij en zijn deze ongelijkheden legitiem?

Uit de belangstelling voor orde, verandering, en ongelijkheid komen de sociale wetenschappen voort, de wetenschappen die zich bezig houden met menselijke interactie en het samenleven van mensen (De Jager & Mok, 1983). Bovendien kan gesteld worden dat orde, verandering, en ongelijkheid in veel, heel veel sociaal-wetenschappelijke theorieën een rol hebben gespeeld en nog steeds spelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het bekende werk van Hume, Smith, Montesquieu, Rousseau, Kant, en Hegel.

Als ik mij beperk tot het thema ongelijkheid en de theorieën van Smith, Rousseau, en Kant dan valt op te merken dat Adam Smith maatschappelijke ongelijkheid principieel juist en heilzaam voor de samenleving achtte, en dat hij de mening was toegedaan dat wanneer het intellectuele peil van arbeiders tot op een elementair niveau zou worden opgetrokken dit hen voldoende mogelijkheden zou bieden op het verwerven van eigendom en dus het opheffen van sociale ongelijkheid. Smith sprak in dit verband graag over *moral sentiments*, hiermee duidend op de volgens hem vaak negatieve gevolgen van goede bedoelingen.

Jean-Jacques Rousseau, daarentegen, koesterde een diep wantrouwen tegen de bestaande samenleving en trok zich het probleem van ongelijkheid en het lot van armen en machtelozen aan. Hij merkte hierover op dat de mens weliswaar vrij geboren is, maar wel overal in de boeien ligt.

Immanuel Kant, tenslotte, beschouwde de mens in de maatschappij als een in principe vrij wezen, en merkte op dat rechtsstaten nodig zijn om ethische beginselen met betrekking tot het respecteren van de vrijheid van anderen door wetten te waarborgen.

Dit zijn slechts enkele theorieën over politiek, staatsinrichting, en maatschappij die aangeven dat de sociale wetenschappen zijn voortgekomen, opgebloeid, en

voortbestaan door interesse voor processen omtrent orde, verandering, en ongelijkheid.

In deze rede wil ik ingaan op het laatste van de drie thema's, het probleem van ongelijkheid en meer in het bijzonder het onderwerp van sociale rechtvaardigheid. Verderop in deze lezing zal ik het belang van dit onderwerp bespreken en bediscussiëren wat de sociale psychologie bij kan dragen aan het begrijpen van het sociale rechtvaardigheidsthema.

Wat ik op dit moment graag zou willen opwerpen is dat we hebben gezien dat ongelijkheid en sociale rechtvaardigheid belangrijke thema's zijn geweest, die aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan en volgroeien van de sociale wetenschappen. Dus we zouden kunnen stellen dat de sociaal-wetenschappelijke instituten en gebouwen waarin de meeste van de alhier aanwezigen in werkzaam zijn voortkomen uit de belangstelling voor het onderwerp sociale rechtvaardigheid. Met andere woorden, de meesten van u hadden geen baan gehad wanneer mensen vanaf het einde van de 16e eeuw niet over het thema sociale rechtvaardigheid waren gaan nadenken.

Belangrijker voor het betoog dat ik hier houd is dat we hebben gezien dat de sociale wetenschappen voortkomen en voortbestaan uit een interesse voor onder meer sociale rechtvaardigheidsvraagstukken. Veel sociologen, politieke wetenschappers, filosofen, rechtswetenschappers, economen, psychologen en andere wetenschappers hebben dan ook beargumenteerd dat sociale rechtvaardigheid een van de belangrijkste onderwerpen in menselijke interactie en samenleven is (voor een overzicht, zie b.v. Cohen, 1986). Dit geeft aan dat sociale rechtvaardigheid en de sociale wetenschappen sterk met elkaar verweven zijn en dit impliceert dat een goede faculteit sociale wetenschappen er goed aan doet om dit thema grondig in haar onderzoek op te nemen en te betrekken in haar onderwijsprogramma.

Tot zover het eerste gedeelte van mijn rede, over de relatie tussen sociale wetenschappen en sociale rechtvaardigheid.

Sociale wetenschappen en sociale psychologie

In het tweede gedeelte van mijn lezing wil ik het graag hebben over de relatie tussen sociale wetenschappen en de sociale psychologie:

Zojuist hebben we gezien dat de sociale wetenschappen zijn voortgekomen uit de belangstelling die na de middeleeuwen ontstond voor het thema sociale rechtvaardigheid. Dit thema was, en andere belangrijke sociale verschijnselen waren, ook belangrijk voor de doorbraak van de sociale psychologie, de wetenschap die zich bezig houdt met sociale invloeden op psychologische verschijnselen. De opbloei van de sociale psychologie begint na afloop van de Eerste Wereldoorlog. De gebeurtenissen die omtrent deze oorlog speelden, gevolgd door de grote economische recessie van de jaren '30, de opkomst van Hitler, de Joodse genocide tijdens de Tweede Wereldoorlog, en de gevoelens van onzekerheid en vervreemding

na afloop van de wereldoorlogen hebben veel sociaal-wetenschappelijke disciplines en met name de sociale psychologie geïnspireerd (Allport, 1954).

Sociaal psychologen gingen zich afvragen hoe dit alles mogelijk was geweest, of mensen zich kunnen verzetten tegen sociale druk en autoriteiten, en hoe belangrijke normen en waarden kunnen worden gehandhaafd wanneer sociale situaties deze zaken onder druk doen staan. Deze belangrijke en intellectueel uitdagende vragen leidden tot een onstuimige groei van baanbrekend onderzoek. Dit creatieve en gedegen onderzoek heeft bewerkstelligd dat we nu veel meer weten over de genoemde belangrijke sociale kwesties en heeft geleid tot de opbloei en definitieve vestiging van de sociale psychologie in de sociale wetenschappen.

In Nederland heeft Duijker (1982) overtuigend aangetoond dat sociale psychologie een belangrijke basisdiscipline in de psychologie is, en we weten allemaal dat psychologie een belangrijk, zeer belangrijk onderdeel van de sociale wetenschappen vormt. Ergo, de sociale psychologie is een cruciaal onderdeel in de sociale wetenschappen. Het verheugt mij dan ook zeer dat met het instellen van de leerstoel die ik vandaag aanvaard de faculteit besloten heeft in te zetten op het versterken van de fundamentele sociale psychologie en haar toepassingen (met name de sociale psychologie van de organisatie).

Dit is niet alleen van betekenis omdat we daarmee tegemoet komen aan het belangrijke Duijkeriaanse model over hoe een goede opleiding in de psychologie in elkaar moet zitten (met functieleer, ontwikkelings-, persoonlijkheids- en sociale psychologie als basisdisciplines en andere vakken, zoals organisatiepsychologie, als toepassingen van deze disciplines), maar ook omdat sociale psychologie over de benodigde precisie plus oriëntatie op het sociale beschikt die een goede faculteit sociale wetenschappen nodig heeft en thans misschien nog wel meer dan vroeger het geval was. Met uw goedkeuren zal ik trachten dit toe te lichten met uitstapjes naar enkele van mijn favoriete auteurs:

Sinds W.F. Hermans (1964, 1970) weten we dat de mens in een sadistisch universum leeft. Aanleiding voor deze conclusie is de constatering dat het voor ons mensen erg gemakkelijk, ja zelfs verleidelijk is, om vragen te stellen die zeer interessant zijn en waarvan de beantwoording zou doordringen tot de kern van wat de mens is, wat ons mensen drijft, et cetera. Een voorbeeld van dergelijke vragen is waarom wij op deze wereld zijn. Het sadistische is hierin gelegen dat de beantwoording van deze vragen ons kennen en kunnen te boven gaat.

Om met dit soort problemen om te kunnen gaan hebben mensen interessante technieken ontwikkeld, copingmechanismen zo u wilt. Wat ik, en Wittgenstein (1976) met mij, opvallend vind is dat de meeste mensen er niet voor lijken te kiezen om deze niet-beantwoordbare vragen dan maar niet te stellen. Neen, velen opteren voor een meer irrationele uitweg, zoals geloof in bovennatuurlijke krachten. Een geloof in het bovennatuurlijke geeft immers gewoonlijk antwoord op vragen zoals wat de zin van het leven is. De zin van het aardse leven wordt dan bijvoorbeeld gezocht in het voorbereiden op het hiernamaals. Mensen kunnen, met andere woorden, gekarakteriseerd worden als wezens die, uit een behoefte aan zingeving, graag verhalen en verhaaltjes vertellen en hier met genoegen naar luisteren.

Ik vermeld dit hier omdat we mijns inziens in de wetenschap een interessant soortgelijk proces zien. In elk wetenschappelijk gebied is het namelijk erg gemakkelijk om vragen aan de orde te stellen die belangwekkend lijken en misschien in principe ook wel belangrijk zijn, maar die met de huidige stand van zaken en onderzoeksmethoden niet goed te beantwoorden zijn. Met name in de sociale wetenschappen lopen we het gevaar in deze valkuil te stappen. Elke persoon, wetenschapper of leek, heeft immers een idee over het sociale en de sociale werkelijkheid, en het is bovendien gemakkelijker ideeën te vormen over de sociale realiteit dan bijvoorbeeld atomaire stelsels.

Net zoals veel mensen niet-beantwoordbare vragen stellen en daar antwoorden en verhalen bij verzinnen dreigen sociaal wetenschappers te zwichten voor de verleiding om te grote vragen aan de orde te stellen en daar vervolgens ogenschijnlijk wetenswaardige antwoorden en theorieën over te presenteren. Ik stel hier dat dit onverstandig is en dat het gewenster is wanneer wij onszelf de discipline opleggen om die vraagstellingen te onderzoeken die onze onderzoeksmethoden nog net aankunnen. Doen wij dit niet dan verwordt het sociaal-wetenschappelijk bedrijf tot een sadistische wetenschapsbeoefening. In een dergelijk wetenschapsuniversum kwellen wij onszelf onnodig en, belangrijker, gaat deze kwelling ten koste van zinvolle kennisvermeerdering.

Vaak wordt terecht beargumenteerd dat de sociale wetenschappen en met name de sociale psychologie te kleine vragen aan de orde stelt. Ik poneer hier dat het omgekeerde, het stellen van te grote vragen, ook gemakkelijk kan. Sociaal wetenschappers en sociaal psychologen doen er daarom goed om zich niet tot mini-vraagjes te beperken én zich niet te richten op te grote problemen, maar te proberen de maximaal haalbare vragen aan gedegen onderzoek te onderwerpen. In die zin mag u mij dus geen minimalist noemen en ook geen maximalist, maar een zichzelf inperkende of, beter nog, een pragmatisch-empirisch maximalist.

Mijns inziens is goede sociale psychologie bij uitstek in staat om belangrijke sociale onderzoeksvraagstellingen op zinvolle wijze in te perken, en vervolgens deze afgebakende vragen aan precieze onderzoeksmethodieken te onderwerpen. Dit proces van inperking én gedegen onderzoekspleging, met zoveel mogelijk, natuurlijk liefst volledige uitsluiting van alternatieve verklaringen, moet ons streven zijn.

Voorts zou ik hier willen stellen dat het feit dat sociale wetenschappen en sociale psychologie empirische disciplines zijn impliceert dat onderzoeksmethoden natuurlijke grenzen opwerpen voor wat maximaal haalbaar is. Indien deze grenzen gaan knellen dient men niet de toevlucht te nemen tot allerlei speculaties, maar dienen op creatieve wijze nieuwe onderzoeksmethoden ontworpen te worden waarmee grotere vragen onderzoekbaar worden gemaakt. Ik haal in dit kader graag met instemming Marguerite Yourcenar (1990) aan, die haar romanpersonage Zeno, die model staat voor een van de eerste wetenschappers, laat zeggen:

"Een onsje observatie was in deze zaken meer waard dan een ton dromen" (p. 151)

Inperking en precisie zijn dus noodzakelijk. Maar hiermee zijn we er niet in de sociale wetenschappen en de sociale psychologie: Oriëntatie op het sociale is en blijft geëigend.

Sociale psychologie is bij uitstek de sociaal-wetenschappelijke discipline die de vereiste onderzoeksprecisie kan combineren met de broodnodige interesse voor sociale verschijnselen en processen. Ik zeg niet dat zij deze combinatie altijd in zich bergt, maar wel stel ik dat zij in principe hier bij uitstek op is toegerust, dat zij moet nastreven om deze combinatie te bereiken, en bovendien dat zij deze combinatie ook regelmatig daadwerkelijk weet te realiseren.

Ik ben natuurlijk niet de enige die dit heeft geconstateerd. In zijn oratie van vorig jaar kwam Diederik Stapel bijvoorbeeld tot een soortgelijke conclusie. Voor hem was de precisie en sociale oriëntatie zelfs reden om de sociale psychologie uit te roepen tot koningin der wetenschappen (Stapel, 2001). Zover zou ik hier niet willen gaan, al is het alleen maar omdat ik niet zo van koninginnen houd als Diederik, maar ik wil wel graag een andere metafoor van Stapel aanhalen, die prachtig de sociale oriëntatie en precisie van de sociale psychologie illustreert.

De metafoor behelst dat sociaal psychologen in hun methodologische gereedschapskist een fototoestel en een microscoop tot hun beschikking hebben. Een fototoestel, tegenwoordig vaak een digitale camera, waarmee de sociale werkelijkheid wordt waargenomen en vastgelegd. Een microscoop, soms gebruiken we thans ook een fMRI-scanner, om gedegen, precies onderzoek te plegen.

Met dit methodologische gereedschap kunnen we de sociale werkelijkheid tegemoet treden en op zinvolle wijze aan onderzoek onderwerpen. Met name goede sociaal-psychologische experimenten combineren precieze onderzoeksmethodiek met sociale reikwijdte. Het verheugt mij dan ook bijzonder dat de faculteit de bouw van een sociaal-psychologisch laboratorium alhier heeft ondersteund. Het is nu aan onze groep om de moeilijke, maar intellectueel uitdagende combinatie van het sociale en precieze te bewerkstelligen.

Hierbij zullen we trachten precies zover te gaan in het verwerkelijken van onze ambities als dat we nog net aankunnen. We zullen dus niet onze toevlucht nemen tot mini-onderzoekjes die over niets meer gaan of alleen maar voortbouwen op wat is bedacht door andere onderzoekers (Amerikaanse sociaal psychologen bijvoorbeeld). We zullen ook niet schijnbelangrijkheid nastreven door zulke grote vragen aan de orde te stellen dat ons onderzoek slechts ogenschijnlijk over belangrijke dingen gaat, maar bij nader inzien weinig toevoegt aan een daadwerkelijk begrip van de onderhavige sociale kwesties.

Los van de genoemde vakinhoudelijke redenen heeft dit alles wellicht ook literaire implicaties: W.F. Hermans hakte vrolijk—tenminste, in zoverre zijn aard hem daartoe in staat stelde—op de sociale wetenschappen in. Gedeeltelijk was zijn kritiek terecht, in die zin dat sociaal wetenschappers zich teveel lieten en laten verleiden door dromen en te weinig door grondige observatie, maar deels ook niet: Veel sociaal-wetenschappelijke disciplines, waaronder de sociale psychologie, kunnen tegenwoordig fundamentele vragen met de nodige precisie onderzoekbaar maken en beantwoorden, en het is aan ons hier aanwezig om te trachten dit doel te bereiken.

Hiermee zijn we aan het eind gekomen van het tweede deel van mijn lezing, over de relatie tussen sociale wetenschappen en sociale psychologie. Op naar het derde

gedeelte, waarin de relatie tussen sociale psychologie en sociale rechtvaardigheid zal worden besproken!

Sociale psychologie en sociale rechtvaardigheid

Nu we het thema van sociale rechtvaardigheid in de sociale wetenschappen hebben geplaatst en de rol van de sociale psychologie in deze wetenschappen hebben gespecificeerd is het tijd om in te gaan op de sociale psychologie van rechtvaardigheid. Hiermee komen we tegelijkertijd bij de kern van mijn onderzoeksprogramma.

Een grote hoeveelheid onderzoeksgegevens in de sociale en organisatiepsychologie toont aan dat de gedachten, gevoelens, attitudes, en gedragingen van mensen sterk worden beïnvloed door waargenomen rechtvaardigheid (voor overzichten, zie b.v. Folger & Cropanzano, 1998; Lind & Tyler, 1988; Tyler & DeGoey, 1996; Tyler & Lind, 1992; Van den Bos, 2002). Wanneer werknemers zich bijvoorbeeld rechtvaardig behandeld voelen dan heeft dat vaak tot gevolg dat zij meer tevreden zijn over hun werk, zich directer verbonden voelen met de organisatie waarvoor zij werken, een grotere bereidheid vertonen om taken te verrichten die niet tot hun eigenlijke taakomschrijving behoren, minder geneigd zijn om naar een baan bij een andere werkgever te solliciteren, en is de kans op het ontstaan van conflicten op de werkvloer kleiner en de kans op het oplossen van bestaande conflicten groter. Werknemers die zich daarentegen onrechtvaardig behandeld voelen hebben meer last van werkstress, vertonen meer (openlijk of heimelijk) verzet tegen verlangens en eisen die aan hen worden gesteld, en het is waarschijnlijker dat deze werknemers normovertredend gedrag gaan vertonen en spullen van hun organisatie gaan stelen.

Niet alleen in arbeidsorganisaties, maar ook in andere sociale situaties, zoals in intieme relaties en in interacties met overheidsinstanties, heeft waargenomen rechtvaardigheid soortgelijke effecten. Sociale rechtvaardigheid speelt dus een belangrijke rol in menselijke interacties en in het samenleven van mensen, en gesteld kan daarom worden dat het voor een sociaal-wetenschappelijke discipline zoals de sociale psychologie belangrijk is om een dergelijk essentieel sociaal verschijnsel grondig te bestuderen.

De sociaal-psychologische studie van rechtvaardigheid kan verrassende inzichten opleveren. Wie van u had bijvoorbeeld op voorhand durven te voorspellen dat mensen het prettig kunnen vinden om op een onrechtvaardige manier behandeld te worden? Deze conclusie komt voort uit onderzoek van Elske Dronkert, Henk Wilke, mijzelf, en de helaas veel te vroeg overleden Jan Bruins. In een serie van experimenten toonden we aan dat wanneer mensen een ongunstig resultaat op een test behalen een onrechtvaardige testprocedure hen de mogelijkheid geeft het ongunstige resultaat extern te attribueren ("het ligt niet aan mij maar aan die inaccurate wijze waarop de test werd nagekeken!"). Mensen gaan met name op zoek naar een dergelijke excuusmogelijkheid wanneer zij onder sterke sociaal-evaluatieve druk staan (Van den Bos, Bruins, Wilke & Dronkert, 1999).

Een andere tegenintuïtieve stelling: Wie zou verwachten dat op consistente wijze slecht behandeld worden prettiger kan worden gevonden dan plotseling goed behandeld te worden? Sociaal-psychologisch onderzoek toont aan dat dit wel degelijk kan omdat wanneer mensen sterke expliciete verwachtingen hebben opgebouwd over de wijze waarop zij behandeld gaan worden dit tot gevolg kan hebben dat een rechtvaardigheidsregel saillant wordt die stelt dat mensen consistent in de tijd behandeld moeten worden. Aangezien beargumenteerd kan worden dat een minder sterke invloed uitgaat van een rechtvaardigheidsregel die pas later saillant wordt (bijvoorbeeld dat het krijgen van inspraak rechtvaardiger is dan het niet krijgen van inspraak) verklaart dit het resultaat dat wanneer mensen expliciet geen inspraakmogelijkheid verwachten zij negatiever reageren op het krijgen van inspraak dan op het niet krijgen van inspraak (Van den Bos, Vermunt & Wilke, 1996, 1997).

Het is mooi wanneer sociaal psychologen tegenintuïtieve resultaten kunnen voorspellen en rapporteren, maar het is belangrijker dat bevindingen stoelen op gedegen onderzoeksmethodieken. Wellicht minder sexy dan de tegenintuïtieve bevindingen, maar wel erg belangrijk voor onze kennis over sociale rechtvaardigheid is onderzoek dat op zoek gaat naar de fundamenten van dit concept. Dergelijk onderzoek is met name belangrijk omdat in de afgelopen twintig jaar het meeste psychologische rechtvaardigheidsonderzoek zich heeft geconcentreerd op de effecten van rechtvaardigheid in verschillende typen organisaties op verscheidene belangrijke organisatie-variabelen (voor overzichten, zie b.v. Cropanzano & Greenberg, 1997; Folger & Cropanzano, 1998; Gilliland, Steiner & Skarlicki, 2001; Greenberg & Cropanzano, 2001). Dit onderzoek is belangrijk geweest omdat we nu weten dat rechtvaardigheid in veel situaties sterke effecten op mensen hun reacties bewerkstelligt. Maar waarom is dit eigenlijk zo? Waarom is rechtvaardigheid zo belangrijk voor mensen? Wat is rechtvaardigheid precies? En hoe verhoudt sociale rechtvaardigheid zich ten opzichte van andere sociale motieven?

Organisatie-onderzoekers zijn zo druk zijn geweest om effecten van rechtvaardigheid in verschillende omstandigheden op diverse afhankelijke variabelen aan te tonen dat ze niet zijn toegekomen aan het stellen en beantwoorden van deze fundamentele vragen, ja, die vragen zelfs uit het oog hebben verloren en ten onrechte geneigd zijn te doen alsof de psychologie van rechtvaardigheid nu precies bekend is (Van den Bos, 2000).

Mijn visie op de sociale psychologie van de organisatie komt tot uiting in de stelling dat gedegen onderzoek naar de fundamentele vragen omtrent de effecten van rechtvaardigheid in organisaties en andere belangrijke sociale situaties dringend nodig en gewenst is en dat voor dergelijk fundamenteel onderzoek het beste gebruik kan worden gemaakt van de onderzoeksmethode die daar het beste voor geschikt is: het laboratorium-experiment (Van den Bos, 2001a).

Met andere woorden, veel rechtvaardigheidsonderzoek heeft niet, zoals de bedoeling is, gebruik gemaakt van zowel het fototoestel als de microscoop, maar heeft de microscoop thuis gelaten op haar expedities in rechtvaardigheidsland. Het is nu zaak om ook de microscoop weer in het onderzoek te betrekken.

Net zoals bij mijn eerder genoemde visie op de sociale psychologie (vgl. Stapel, 2001) ben ik natuurlijk ook hier niet de enige die tot deze conclusie is gekomen. Met

name Riël Vermunt's belangrijke voortrekkersrol moet genoemd worden (zie b.v. Koper, Van Knippenberg, Bouhuijs, Vermunt & Wilke, 1993; Vermunt, Van Knippenberg, Van Knippenberg & Blaauw, 2001; Vermunt, Wit, Van den Bos & Lind, 1996).

Samen met Riël, en met Allan Lind en Henk Wilke, heb ik een onderzoeksprogramma mogen ontwikkelen dat beoogt de fundamenten van sociale rechtvaardigheid bloot te leggen:

Als antwoord op de vraag waarom rechtvaardigheid eigenlijk zo belangrijk is heeft ons onderzoek aannemelijk gemaakt dat dit wordt veroorzaakt door het feit dat mensen veelal onzeker zijn in de situaties waarin zij zich bevinden. Een rechtvaardige behandeling biedt bescherming tegen de waargenomen onzekerheid (men wordt minder onzeker of de onzekerheid wordt beter te tolereren). Dit heeft tot gevolg dat men zeer positief op een rechtvaardige bejegening reageert en zeer negatief op een onrechtvaardige behandeling (Van den Bos & Lind, 2002).

Met andere woorden, sloten in de 16e eeuw staatslieden de Unie van Utrecht om om te kunnen gaan met de onzekerheden waarmee de Nederlandse gewesten te maken hadden, tegenwoordig maken individuen gebruik van waargenomen rechtvaardigheid om om te kunnen gaan met onzekerheid.

Ondersteuning voor dit proces is gevonden in gecontroleerde onderzoekssituaties waarin mensen onzeker waren over het vertrouwen dat zij konden stellen in een autoriteit (Van den Bos, Wilke & Lind, 1998) of waarin onzekerheid saillant was gemaakt door proefpersonen daar slechts twee vragen over te stellen ("wil je, zo kort mogelijk, de emoties beschrijven die bij je opkomen wanneer je denkt aan wanneer je je onzeker voelt" en "wil je, zo specifiek mogelijk, opschrijven wat je denkt dat er fysiek met je gebeurt wanneer je je onzeker voelt"; Van den Bos, 2001b).

Bevindingen die in overeenstemming zijn met onze voorspellingen zijn ook in veldonderzoek met Els van Schie gevonden waarin ouders in meer of mindere mate onzeker waren over een organisatie die verantwoordelijk was voor de dagopvang van hun kinderen (Van den Bos, Van Schie & Colenberg, 2002). Samen met Ellen Heuven is bovendien recent aangetoond dat werknemers die betrokken waren bij een reorganisatie daadwerkelijk minder onzeker werden na een rechtvaardig reorganisatieproces (Van den Bos, Heuven, Burger & Fernández van Veldhuizen, 2002). Dit laatste onderzoek is niet alleen belangrijk vanwege de duidelijke sociale implicaties, maar ook omdat zij een alternatieve verklaring, die stelt dat onzekerheid mensen altijd heftiger doet reageren, uitsluit. Ook laat het scriptie-onderzoek van Ernst-Jan van den Ham (2002) aan deze universiteit zien dat belangrijke alternatieve verklaringen, zoals mortaliteitssaillantie (Van den Bos & Miedema, 2000), minder belangrijk zijn dan onzekerheidsaillantie. Tenslotte is het nog goed om hier te vermelden dat managers en economen geneigd zijn rechtvaardigheid als een soort luxe-goed te beschouwen; iets dat je dus niet aan werknemers toestaat wanneer er moet worden gereorganiseerd of wanneer het economisch tegenzit. Ons onderzoek toont aan dat dit het stomste is dat je kan doen en dat juist in onzekere omstandigheden werknemers sterk negatief reageren op een gebrek aan rechtvaardigheid; iets dat je als manager of econoom dan juist niet wilt. Dit alles toont

aan dat het door ons veronderstelde proces minder voor de hand ligt dan men op het eerste oog wellicht zou denken.

In toekomstig onderzoek zullen we dit proces en haar implicaties nauwkeuriger en volledi ger trachten te bestuderen. Marjolein Maas zal hierbij onder meer nagaan of mensen inderdaad onzekerheid beter kunnen tolereren wanneer zij rechtvaardig behandeld zijn. Een door Jan-Willem van Prooijen recent ontwikkelde ingenieuze methode om saillantie van rechtvaardigheidsoverwegingen nauwkeurig en onopvallend te meten (zie Van Prooijen, Van den Bos & Wilke, in druk) zal hierbij goed van pas komen.

Ook de vraag wat rechtvaardigheid precies inhoudt, door sociaal psychologen gewoonlijk vertaald in het probleem hoe rechtvaardigheidsoordelen worden gevormd (zie Van den Bos, 2002), is in ons laboratorium bestudeerd. Gevonden werd dat ook voor de beantwoording van dit vraagstuk het concept onzekerheid belangrijk is: Ons onderzoek toont aan dat, in tegenstelling tot wat oudere theorieën doen verwachten, mensen vaak eigenlijk niet goed weten of dat wat zij hebben meegemaakt rechtvaardig of onrechtvaardig is, en dat in situaties waarin er sprake is van dergelijke informatie-onzekerheid het proces waarmee rechtvaardigheidsoordelen worden gevormd geheel anders verloopt dan tot dusver werd verondersteld (zie Van den Bos, 1999; Van den Bos, Lind, Vermunt & Wilke, 1977; Van den Bos, Wilke, Lind & Vermunt, 1998).

Annemarie van Bruinisse (2002) bijvoorbeeld toonde in haar recente afstudeeronderzoek aan dat in dergelijke omstandigheden de stemming die mensen hebben van grote invloed is op wat rechtvaardig wordt gevonden, ook al is deze stemming geheel irrelevant voor de rechtvaardigheid van de gebeurtenissen die mensen hebben meegemaakt. Dit laat zien dat rechtvaardigheid een subjectief begrip is, met name in onzekere omstandigheden, en hiermee wordt nieuw licht geworpen op de eeuwenoude filosofische vraag of rechtvaardigheid als een subjectief (Hume, 1951; Shotter, 1989) of een objectief (Hare, 1981; Rawls, 1971) concept moet worden opgevat en op de psychologische en sociologische kwestie of morele oordelen op een rationele (Jasso, 1999; Kohlberg, 1969; Piaget, 1975; Sabbagh, Dar, & Resh, 1994; Turiel, 1983) of een intituïtieve (Haidt, 2001; Kagan, 1984; Wilson, 1993) wijze tot stand komen.

In mijn toekomstige onderzoek zal met name het relatieve belang van cognitieve en affectieve factoren in de sociale psychologie van rechtvaardigheidsoordelen centraal staan. Daarnaast zullen we trachten het rechtvaardigheidsthema zowel te verbreden, naar bijvoorbeeld het domein van moraliteit (vgl. Haidt, 2001) en de rol van normen in sociaal gedrag (vgl. Cialdini, Kallgren & Reno, 1991), als te verdiepen, door grondiger werk te maken van de sociale en cognitieve psychologie van rechtvaardigheid (vgl. Steiner, Guirard & Baccino, 1999).

Tevens dient vermeld te worden dat de relatie tussen rechtvaardigheid en andere belangrijke sociale motieven, met name eigenbelang, door onze groep bestudeerd is. Joost Miedema toonde in dit verband aan dat wanneer mensen zich bedreigd voelen zij positiever reageren op situaties waarin zij meer betaald krijgen dan een vergelijkbare andere persoon (Miedema, Van den Bos & Vermunt, 2002).

Onderzoek van Susanne Peters is belangrijk voor het begrijpen van het psychologische proces dat aan deze bevindingen ten grondslag ligt: Zij beargumenteerde dat wanneer mensen overbetaald worden er een initiële reactie optreedt waarin mensen blij zijn met veel krijgen. Deze *gut reaction* wordt vrij snel daarna afgezwakt doordat mensen zich realiseren dat dit geen rechtvaardige uitkomstenverdeling is. Beargumenteerd kan worden dat onder condities van hoge cognitieve belasting dit correctieproces minder kans krijgt (Gilbert & Osborne, 1989), en in overeenstemming met dit idee toonde Susanne aan dat mensen meer tevreden zijn met bevoordelende onrechtvaardigheid wanneer zij onder hoge in plaats van lage cognitieve belasting staan (Peters, Van den Bos, Ybema & Bobocel, 2002). Dit suggereert dat de eerste egocentrische preferenties van mensen gewoonlijk snel worden gecorrigeerd door een rechtvaardigheidsrem, behalve wanneer men zich bedreigt voelt (Miedema e.a., 2002) of onder hoge cognitieve druk staat (Peters e.a., 2002).

In toekomstig onderzoek zullen we meer bewijs voor de psychologische processen omtrent rechtvaardigheid en eigenbelang trachten te verkrijgen.

Het fundamentele onderzoek dat hier is besproken was en is mijns inziens nodig om het complexe begrip sociale rechtvaardigheid goed te doorgronden. Pas indien de fundamenten bekend zijn kunnen we, logischerwijze, onze inzichten gaan toepassen. Onlangs is Renske Putman begonnen om enkele van de hier genoemde inzichten toe te passen in haar promotie-onderzoek naar de integratie van Turkse en Marokkaanse minderheden in Nederland en de rol van waargenomen rechtvaardigheid van het minderhedenbeleid hierbij (Putman, Van den Bos, Klandermans & Winder, 2002).

Conclusies

Hiermee zijn we aan de conclusies van mijn betoog gekomen. De twee belangrijkste conclusies die we kunnen trekken zijn:

Allereerst dat de sociale psychologie een cruciale plaats in de sociale wetenschappen inneemt, en dat een faculteit sociale wetenschappen dus gebaat is bij een sterke onderzoeks- en onderwijsgroep op het gebied van de sociale psychologie en haar toepassingen. De gedegen onderzoeksmethodiek plus de sociale oriëntatie van de sociale psychologie impliceert dat sociaal-psychologisch onderzoek verrassende en belangrijke inzichten over belangrijke sociale verschijnselen kan opleveren. Dit heb ik aan de hand van een korte bespreking van mijn onderzoeksprogramma trachten te illustreren. Het instellen van de leerstoel die ik vandaag aanvaard onderstreept het belang dat de Faculteit Sociale Wetenschappen aan de sociale psychologie toekent, en het is mijn hoop dat deze leerstoel het begin is van een wederom sterke sociale psychologie en sociale psychologie van de organisatie in Utrecht. Het is mijn overtuiging dat, in samenwerking met reeds opgebouwde expertise in onze eigen capaciteitsgroep en andere capaciteitsgroepen, dit zal leiden tot een betere, nog betere Utrechtse faculteit sociale wetenschappen.

Ten tweede heb ik getracht aannemelijk te maken dat sociale rechtvaardigheid een belangrijk onderwerp voor sociaal psychologen is. Sociale rechtvaardigheid is niet zo maar *een* thema waar ondergetekende toevallig in geïnteresseerd is, en het is ook niet *een* afhankelijke variabele die zo nu en dan in onderzoek kan worden meegenomen. Neen, het is een bij uitstek belangwekkend sociaal-wetenschappelijk onderwerp waarover de sociale psychologie gedegen en belangrijke inzichten dient te verkrijgen. In de toekomst zal ik trachten om de sociale psychologie van rechtvaardigheid te verdiepen en uit te bouwen, en met deze rede hoop ik u te hebben overtuigd dat sociale rechtvaardigheid een net zo centrale rol in de sociale psychologie verdient als bijvoorbeeld sociale identiteit, persoonswaarneming, taalabstractie, doelgericht gedrag, attitudes, sociale vergelijking, groepsdynamica, interpersoonlijke relaties, en sociale cognitie.

Dankwoorden

Tot besluit van deze lezing wil ik graag enkele personen en instanties bedanken:

Het College van Bestuur van deze universiteit en de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, voor het in mij gestelde vertrouwen.

Jan Rispens, voor zijn doortastende wijze van handelen en zijn inzetten op kwaliteit als decaan van de Faculteit Sociale Wetenschappen. Zijn adequate en professionele handelen zijn voor mij van doorslaggevende betekenis geweest om vol enthousiasme in Utrecht aan de slag te gaan. Bovendien heeft hij het mogelijk gemaakt om echt werk te gaan maken van de sociale psychologie aan deze universiteit, en mij aldus een oprecht gevoelen van welkom gegeven. Ik hoop erop te mogen vertrouwen dat het verder professionaliseren van het sociaal- en organisatiepsychologische onderzoek en onderwijs aan onze faculteit ook bij zijn opvolger op warme steun zal mogen rekenen.

Wolfgang Stroebe, die mij op een mooie vrijdagochtend in december 2000 opbelde en schuchter vroeg of hij misschien een keer met mij mocht praten, en die positief verbaasd leek toen ik graag op mijn fiets stapte om in zijn mooie studeerkamer, onder het genot van een kopje Earl Grey, geïnformeerd te worden over de *ins* en *outs* van de sociale en organisatiepsychologie in de Utrechtse constellatie. Ook bedank ik je graag, Wolfgang, voor het geven van de nodige ruimte aan mij. Hierdoor kan ik die initiatieven nemen welke ik denk dat goed zijn voor onze groep. Wolfgang, ik zie er naar uit om de komende jaren het voorrecht te hebben met je te mogen samenwerken en van je ervaring en intelligentie te blijven profiteren.

Carsten de Dreu en Bram Buunk. Graag wil ik jullie bedanken voor de waardevolle rol in het sollicitatieproces en met name wat daar aan voorafging.

Mijn voormalige collega's uit Leiden en van de Vrije Universiteit Amsterdam. Uit Leiden wil ik natuurlijk met name Henk Wilke en Riël Vermunt graag dank zeggen: Riël voor het stimuleren van mijn talent en voor het bieden van interessante mogelijkheden om mijn onderzoeksinteresses in de sociale psychologie te bevredigen. Henk voor zijn gedreven en, op zijn eigen wijze vormgegeven, rol als

coach en promotor. Beider rol heeft mij hopelijk gemaakt tot wat hun voor ogen stond: een eigenstandig internationaal georiënteerd wetenschapper. Henk en Riël, bedankt!

Van de personen op de VU wil ik hier met name Gün Semin en Paul van Lange noemen. Gün die als kritisch wetenschapper actieve onderzoekers altijd zal trachten te ondersteunen, en Paul voor zijn toenmalige rol als afdelingsvoorzitter. De periode op de VU was eigenlijk te kort, maar is belangrijk geweest voor mijn verdere ontwikkeling. Dank hiervoor!

Mijn huidige collega's van de Capaciteitsgroep Sociale en Organisatiepsychologie. Het zou te ver voeren om iedereen te noemen, maar in het bijzonder wil ik Henk Aarts graag danken voor zijn komst naar Utrecht. Ik heb er vertrouwen in dat we gezamenlijk echt iets moois gaan maken van de Utrechtse sociale psychologie. Graag wil ik ook Alexandra van Eck bedanken voor haar goede secretariële ondersteuning, Esther Kluwer en Martin Euwema voor hun professionele inzet voor de capaciteitsgroep, en Jos van Oostrum die als beheerder ervoor zorg draagt dat alles reilt en zeilt.

De promovendi en studenten waar ik mee heb samen mogen werken. Joost Miedema, Jan-Willem van Prooijen, en Renske Putman dank ik voor hun begrip toen hun begeleider van universiteit veranderde, en Marjolein Maas en Susanne Peters zeg ik dank voor hun komst naar Utrecht.

Mijn ouders. Beste pa en ma, jullie hebben mij altijd vrij gelaten om dat te doen wat ik graag wilde, steeds in me geloofd, en jullie stonden altijd voor ons klaar. Heel hartelijk dank voor dit alles.

Tenslotte, lieve Asteria, je naam betekent "ster," en ook al ben ik, zoals iedereen op deze wereld, op reis naar het einde van de nacht, jij zorgt ervoor dat ik deze reis maak in een prachtige, als ware zij door Vincent van Gogh geschilderde, sterrenacht. Ik kan je hiervoor niet genoeg bedanken.

Ik heb gezegd.

Literatuur

Allport, G.W. (1954). The historical background of modern social psychology. In G. Lindzey (Red.), *Handbook of social psychology* (Vol. 1, pp. 3-56). Reading, MA: Addison-Wesley.

Bruinisse, A. van (2002). *Is de wereld onrechtvaardiger als je je slecht voelt? Een onderzoek naar de invloed van ongerelateerd affect op sociale rechtvaardigheidsoordelen.* Afstudeeronderzoek en scriptie, Universiteit Utrecht.

Bos, K. van den (1999). What are we talking about when we talk about no-voice procedures? On the psychology of the fair outcome effect. *Journal of Experimental Social Psychology, 35*, 560-577.

Bos, K. van den (2000). Omgaan met onzekerheid: Het belang van rechtvaardigheid in organisaties. *Gedrag en Organisatie, 13*, 249-259.

Bos, K. van den (2001a). Fundamental research by means of laboratory experiments is essential for a better understanding of organizational justice. *Journal of Vocational Behavior, 58*, 254-259.

Bos, K. van den (2001b). Uncertainty management: The influence of uncertainty salience on reactions to perceived procedural fairness. *Journal of Personality and Social Psychology, 80*, 931-941.

Bos, K. van den (2002). Wat is eerlijk? Over de sociale psychologie van waargenomen rechtvaardigheid. *De Psycholoog, 37*, 177-182.

Bos, K. van den, Bruins, J., Wilke, H.A.M. & Dronkert, E. (1999). Sometimes unfair procedures have nice aspects: On the psychology of the fair process effect. *Journal of Personality and Social Psychology, 77*, 324-336.

Bos, K. van den, Heuven, E., Burger, E. & Fernández van Veldhuizen, M. (2002). *Uncertainty management in organizations: Effects of distributive justice on feelings of job-related uncertainty among survivors of reorganizations.* Manuscript in voorbereiding.

Bos, K. van den & Lind, E.A. (2002). Uncertainty management by means of fairness judgments. In M.P. Zanna (Red.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 34, pp. 1-60). San Diego, CA: Academic Press.

Bos, K. van den, Lind, E.A., Vermunt, R. & Wilke, H.A.M. (1997). How do I judge my outcome when I do not know the outcome of others? The psychology of the fair process effect. *Journal of Personality and Social Psychology, 72*, 1034-1046.

Bos, K. van den & Miedema, J. (2000). Toward understanding why fairness matters: The influence of mortality salience on reactions to procedural fairness. *Journal of Personality and Social Psychology, 79*, 355-366.

Bos, K. van den, Schie, E.C.M. van & Colenberg, S.E. (2002). Parents' reactions to child day care organizations: The influence of perceptions of procedures and the role of organizations' trustworthiness. *Social Justice Research, 15*, 53-62.

Bos, K. van den, Vermunt, R. & Wilke, H.A.M. (1996). The consistency rule and the voice effect: The influence of expectations on procedural fairness judgements and performance. *European Journal of Social Psychology, 26*, 411-428.

Bos, K. van den, Vermunt, R. & Wilke, H.A.M. (1997). Procedural and distributive justice: What is fair depends more on what comes first than on what comes next. *Journal of Personality and Social Psychology, 72*, 95-104.

Bos, K. van den, Wilke, H.A.M. & Lind, E.A. (1998). When do we need procedural fairness? The role of trust in authority. *Journal of Personality and Social Psychology, 75*, 1449-1458.

Bos, K. van den, Wilke, H.A.M., Lind, E.A. & Vermunt, R. (1998). Evaluating outcomes by means of the fair process effect: Evidence for different processes in fairness and satisfaction judgments. *Journal of Personality and Social Psychology, 74*, 1493-1503.

Cialdini, R.B., Kallgren, C.A. & Reno, R.R. (1991). A focus theory of normative conduct: A theoretical refinement and reevaluation of the role of norms in human behavior. In M.P. Zanna (Red.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 24, pp. 201-234). San Diego, CA: Academic Press.

Cohen, R.L. (Red.) (1986). *Justice: Views from the social sciences*. New York: Plenum.

Cropanzano, R. & Greenberg, J. (1997). Progress in organizational justice: Tunneling through the maze. In C.L. Cooper & I.T. Robertson (Red.), *International review of industrial and organizational psychology* (pp. 317-372). New York: Wiley.

Duijker, H.C.J. (1982). *Schets van de psychologie*. Samsom: Alphen aan den Rijn.

Folger, R. & Cropanzano, R. (1998). *Organizational justice and human resource management*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Gilbert, D.T. & Osborne, R.E. (1989). Thinking backward: Some curable and incurable consequences of cognitive busyness. *Journal of Personality and Social Psychology, 57*, 940-949.

Gilliland, S.W., Steiner, D.D. & Skarlicki, D.P. (Red.) (2001). *Theoretical and cultural perspectives on organizational justice*. Greenwich, CT: Information Age Publishing.

Greenberg, J. & Cropanzano, R. (Red.) (2001). *Advances in organizational behavior*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review, 108*, 814-834.

Ham, E.-J. van den (2002). Ongepubliceerde ruwe data.

Hare, R.M. (1981). *Moral thinking: Its levels, method, and point*. Oxford: Clarendon Press.

Hermans, W.F.H. (1964). *Het sadistische universum 1*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Hermans, W.F.H. (1970). *Het sadistische universum 2: Van Wittgenstein tot Weinreb*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Hume, D. (1951). *A treatise of human nature*. Oxford: Clarendon Press. (Oorspronkelijk werk verschenen in 1739-1740).

Jager, H. de & Mok, A.L. (1983). *Grondbeginselen der sociologie: Gezichtspunten en begrippen* (8e druk). Leiden: Stenfert Kroese.

Jasso, G. (1999). How much injustice is there in the world? Two new justice indexes. *American Sociological Review, 64*, 133-168.

Kagan, J. (1984). *The nature of the child*. New York: Basic Books.

Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In D.A. Goslin (Red.), *Handbook of socialization theory and research* (pp. 347-480). Chicago: Rand McNally.

Koper, G., Van Knippenberg, D., Bouhuijs, F., Vermunt, R. & Wilke, H.A.M. (1993). Procedural fairness and self-esteem. *European Journal of Social Psychology, 23*, 313-325.

Layendecker, L. (1981). *Orde, verandering, ongelijkheid: Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*. Meppel: Boom.

Lind, E.A. & Tyler, T.R. (1988). *The social psychology of procedural justice*. New York: Plenum.

Miedema, J. Bos, K. van den & Vermunt, R. (2002, juni). *When the going gets tough, the tough get greedy: The influence of ego threat on reactions to perceived fairness*. Paper gepresenteerd op The Thirteenth General Meeting of the European Association of Experimental Social Psychology, San Sebastian, Spanje.

Peters, S.L., Bos, K. van den, Ybema, J.-F.& Bobocel, D.R. (2002, juni). *On ethical considerations and egoism-based pleasure: Reactions to advantageous inequity under cognitive busy conditions*. Paper gepresenteerd op The Thirteenth General Meeting of the European Association of Experimental Social Psychology, San Sebastian, Spanje.

Piaget, J. (1975). *The moral judgment of the child*. London: Routledge and Kegan Paul. (Oorspronkelijk werk verschenen in 1932).

Prooijen, J.-W. van, Bos, K. van den & Wilke, H.A.M. (in druk). Procedural justice and status: Status salience as antecedent of the fair process effect. *Journal of Personality and Social Psychology*.

Putman, R., Bos, K. van den, Klandermans, B. & Winder, A. B. (2002, juni). *Multiple identities, justice judgements and political participation among Turks and Moroccans in the Netherlands*. Paper gepresenteerd op The Ninth International Conference on Social Justice Research, Skövde, Zweden.

Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Oxford: Oxford University Press.

Sabbagh, C., Dar, Y. & Resh, N. (1994). The structure of social justice judgments: A facet approach. *Social Psychology Quarterly, 57*, 244-261.

Shotter, J. (1989). Rhetoric and the recovery of civil society. *Economy and Society, 18*, 149-166.

Stapel, D.A. (2001). *De koningin is aan zet*. Oratie, Rijksuniversiteit Groningen.

Steiner, D.D., Guirard, S. & Baccino, T. (1999, mei). *Cognitive processing of procedural justice information: Application of the Oculometer*. Paper gepresenteerd op de Annual Conference of the Society for Industrial/Organizational Psychology, Atlanta, GA, Verenigde Staten.

Turiel, E. (1983). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tyler, T.R. & DeGoey, P. (1996). Trust in organizational authorities: The influence of motive attributions on willingness to accept decisions. In R. Kramer & T.R. Tyler (Red.), *Trust in organizations: Frontiers of theory and research* (p. 331-356). Thousand Oaks, CA: Sage.

Tyler, T.R. & Lind, E.A. (1992). A relational model of authority in groups. In M.P. Zanna (Red.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, p. 115-191). San Diego, CA: Academic Press.

Vermunt, R., Knippenberg, D. van, Knippenberg, B. van & Blaauw, E (2001). Self-esteem and outcome fairness: Differential importance of procedural and outcome considerations. *Journal of Applied Psychology, 86*, 621-628.

Vermunt, R., Wit, A.P., Bos, K. van den & Lind, E.A. (1996). The effects of unfair procedure on affect and protest. *Social Justice Research, 9*, 109-119.

Wilson, J.Q. (1993). *The moral sense*. New York: Free Press.

Yourcenar, M. (1990). *Het hermetisch zwart*. Amsterdam: Athenaeum. (Oorspronkelijk werk verschenen in 1968 onder de titel *L'oeuvre au noir*).

Wittgenstein, L. (1976). *Tractatus logico-philosophicus*. Amsterdam: Athenaeum-Polak en Van Gennep. (Oorspronkelijk werk verschenen in 1922).